

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Een uurwerk voor koning Gundibad

Lesmateriaal voor Latijn in de vijfde klas

Gerbrandy, P.

DOI

[10.5117/LAM2022.3.006.GERB](https://doi.org/10.5117/LAM2022.3.006.GERB)

Publication date

2022

Document Version

Final published version

Published in

Lampas

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Gerbrandy, P. (2022). Een uurwerk voor koning Gundibad: Lesmateriaal voor Latijn in de vijfde klas. *Lampas*, 55(3), 323-328. <https://doi.org/10.5117/LAM2022.3.006.GERB>

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Een uurwerk voor koning Gundibad

Lesmateriaal voor Latijn in de vijfde klas

Piet Gerbrandy

Universiteit van Amsterdam

p.s.gerbrandy@uva.nl

Introductie voor de docent

In deze didactische bijdrage staan begrippen als etniciteit, barbarij en beschaving centraal. Uitgangspunt is een brief van de Ostrogotische koning Theoderik (454-526) aan zijn Bourgondische collega en bondgenoot Gundibad (ca. 452-516; zijn naam wordt ook gespeld als Gundobad). Theoderik heeft voor hem een uurwerk laten ontwerpen door de filosoof en wetenschapsman Boëthius (ca. 480-525).

In de *inleiding* wordt de context van de brief geschetst, waarna de *Latijnse tekst* is afgedrukt, gevolgd door *aantekeningen*. Dan komen er enkele *opdrachten* die bedoeld zijn om discussie uit te lokken. Een *vertaling* van de brief is toegevoegd: men kan ervoor kiezen die wel of niet ter beschikking van de leerlingen te stellen. Het is mogelijk de opdrachten uit te voeren aan de hand van de vertaling alleen. In de *appendix* wordt historische achtergrondinformatie gegeven over uren en uurwerken in de Oudheid voor de docent en geïnteresseerde leerlingen.

De brief is overgeleverd in het corpus van Cassiodorus (487-585), de latere stichter van het klooster Vivarium in Calabrië, die zijn carrière begon als secretaris van Theoderik.¹

Wil men zich verder verdiepen in de achtergronden van Theoderik, Gundibad, Boëthius en Cassiodorus, dan volgen hieronder enkele bibliografische suggesties. De oriëntatie zou kunnen beginnen op de

1 *Variae* 1.46, door Theodor Mommsen uitgegeven in de reeks *Monumenta Germaniae Historica, Auctores Antiquissimi*, deel 12 (1894), reprint München (1981); ook te raadplegen op de site van MGH: www.dmgh.de/mgh_auct_ant_12/index.htm.

Engelstalige wikipagina gewijd aan 'Germanic Peoples' (en.wikipedia.org/wiki/Germanic_peoples).

- Arnold, J.J. 2014. *Theoderic and the Roman Imperial Restoration*, Cambridge.
- Bjornlie, M.S. 2013. *Politics and Tradition Between Rome, Ravenna and Constantinople. A Study of Cassiodorus and the Variae, 527-554*, Cambridge.
- Gerbrandy, P. 2019. *Boëthius, Troost in filosofie* (vertaling van *De Consolatione Philosophiae*), Eindhoven.
- Halsall, G. 2007. *Barbarian Migrations and the Roman West, 376-568*, Cambridge.
- Harrison, D. 2020. *De volksverhuizingen. De geschiedenis van West-Europa, 375-800*, Utrecht.

Een uurwerk voor koning Gundibad

Bij deze opdracht vertaal je een Latijnse brief uit het jaar 507 van een Germaanse koning aan een van zijn bondgenoten. Daarna ga je met klasgenoten in gesprek naar aanleiding van enkele opdrachten. Begin met het lezen van de inleiding.

Inleiding

In de Late Oudheid (300-600) veranderde het staatkundig landschap van Europa ingrijpend. Groepen migranten die Germaanse talen spraken, trokken vanuit het huidige Polen en Duitsland over de Rijn en de Donau om zich te vestigen in het Romeinse Rijk. De bekendste stammen zijn de Franken, de Visigoten en Ostrogoten, de Vandalen en de Bourgondiërs. Omdat de Romeinse legers niet in staat waren hen uit hun gebieden te weren, probeerden ze de Germaanse krijgsheren met verdragen of toezeggingen aan zich te binden, maar uiteindelijk gingen die vaak hun eigen gang.

Aan het einde van de 4^e eeuw viel het Rijk feitelijk uit elkaar in een westelijke en een oostelijke helft, en in 476 werd de laatste West-Romeinse keizer afgezet door de Germaanse veldheer Odoaker. Rond 500 werd de noordelijke helft van Italië vanuit Ravenna bestuurd door de Ostrogotische koning Theoderik (454-526), die een deel van zijn jeugd in Constantinopel (of: Byzantium, het huidige Istanbul) had doorgebracht. Theoderik beschouwde zichzelf als rechtmatig opvolger van de West-Romeinse keizers. Hij onderhield intensieve diplomatieke contacten met het Oost-Romeinse (of: Byzantijnse) Rijk, maar ook met de Franken, Visigoten, Bourgondiërs en Vandalen. Tegelijkertijd probeerde hij de aloude Romeinse senaat te vriend

te houden, niet alleen omdat dat zijn prestige verhoogde, maar ook omdat de senatoren als grootgrondbezitters belangrijke connecties hadden in heel Italië, Gallië en Noord-Afrika.

In de 5^e eeuw hadden grote groepen Bourgondiërs (*Burgundi of Burgundiones*), afkomstig uit wat nu het westen van Polen is, zich gevestigd in het zuidoosten van Frankrijk (ten zuiden van wat nu Bourgogne heet). Theoderik had zijn dochter uitgehuwelijkt aan de zoon van hun koning Gundibad (ca. 452-516; zijn naam wordt ook gespeld als Gundobad), die zelf een ontwikkeld man was en goed Latijn sprak. Maar in de ogen van de Romeinen, en ook in die van Theoderik, waren de Bourgondiërs eigenlijk nog lompe barbaren.

De Romeinse senator Anicius Manlius Severinus Boëthius (ca. 480-525) stond bekend als filosoof en deskundige op het gebied van de natuurwetenschappen. Omstreeks het jaar 507 wilde Theoderik zijn bondgenoot Gundibad een indrukwekkend cadeau geven. Hij verzocht Boëthius een dubbel uurwerk te maken, dat overdag als zonnwijzer werkte en 's nachts als waterklok, zodat de hovelingen van Gundibad altijd zouden kunnen zien hoe laat het was. Toen Boëthius die opdracht had uitgevoerd, stuurde Theoderik het uurwerk naar Gundibad met een begeleidende brief. Vanzelfsprekend ging er ook deskundige monteurs mee, die het apparaat ter plaatse moesten installeren.

Latijnse tekst

Hieronder staat de brief van Theoderik, in feite geschreven door zijn secretaris Cassiodorus (487-585). Vertaal de brief met behulp van de aantekeningen, en ga daarna aan de slag met de opdrachten.

- Gundibado regi Burgundionum Theodericus rex.
 Amplectenda sunt munera quae probantur omnimodis expetita, quando non est abiectum quod potest explere desiderium. Nam per quaslibet pretiosas res ad illud tantum tenditur, ut cupientis animus expleatur. Quapropter
- 5 salutantes gratia consueta per harum portitores oblectamenta prudentiae vestrae, horologia cum suis dispositioribus, credidimus destinanda: unum, in quo humana sollertia videtur colligi, quod totius caeli noscitur spatia pervagari; aliud, ubi solis meatus sine sole cognoscitur et aquis guttantibus horarum spatia terminantur.
- 10 Habetote in vestra patria quod aliquando vidistis in civitate Romana. Dignum est ut bonis nostris vestra gratia perfruatur, quae nobis etiam affinitate coniungitur. Discat sub vobis Burgundia res subtilissimas inspicere et antiquorum inventa laudare: per vos propositum gentile deponit et dum prudentiam regis sui respicit, iure facta sapientium concupiscit. Distinguat

- 15 spatia diei actibus suis, horarum aptissime momenta constituat. Ordo vitae confusus agitur, si talis discretio sub veritate nescitur. Beluarum quippe ritus est ex ventris esurie horas sentire et non habere certum quod constat humanis usibus contributum.

Aantekeningen

- 1 *De eerste regel geeft aan wie de afzender en de ontvanger zijn.*
- 2 amplecti *dep.* omarmen, verwelkomen
het gerundivum moet passiefvertaald worden
- probare bewijzen, vaststellen
het passivum probantur leidt een NCI-constructie in
- omnimodis op allerlei manieren, met grote moeite
- expetere proberen te krijgen, najagen
- expetita *vul aan: esse*
- quando aangezien, omdat
- 3 abiectus waardeloos
- explēre vervullen
- pretiosus kostbaar
- 4 tendere ad streven naar
- cupientis *genitivus van een gesubstantiveerd participium*
- quapropter daarom
- 5 salutantes *congrueert met het subject van credidimus r. 6*
- gratia consueta *abl.* met onze gebruikelijke welwillendheid
- harum *verwijst naar deze brief (litterae)*
- portitor brenger, drager
- oblectamentum leuk voorwerp, ding om plezier aan te beleven
- prudentia verstand, intelligentie
- 6 horologium uurwerk
- dispositor monteur, installateur
- credidimus *de koning gebruikt een pluralis maiestatis*
- destinare + *dat.* bestemmen voor, doen toekomen aan
- 6-8 unum ... aliud *hier worden de twee onderdelen van het uurwerk genoemd*
- 7 sollertia intelligentie, vindingrijkheid
- colligere verzamelen, bijeenbrengen
- quod *voegwoord*
- noscitur *subject: sollertia*
van dit passivum hangt een NCI-constructie af
- 8 pervagari *dep.* reizen door
- meatus, -ūs baan

	guttare	druppelen
9	terminare	begrenzen
10	habetote	= habete
	aliquando	ooit, eens
	vidistis	<i>ook de ontvanger wordt met een pluralis maiestatis aangesproken</i>
10-11	dignum est ut + conj.	het is passend dat
11	vestra gratia	uwe genade; <i>aanspreektitel</i>
	perfrui <i>dep. + abl.</i>	genieten van
	affinitas, -tatis	verwantschap; <i>Gundibads zoon was getrouwd met Theoderiks dochter</i>
12	subtilis	verfijnd
13	inventum	uitvinding
	propositum gentile	traditionele levenswijze (<i>van een stam</i>)
14	iure	terecht, met recht
	concupiscere	verlangen naar
	distinguere	onderscheiden, indelen
15	aptus	geschikt, handig
	ordo, -dinis	orde, opeenvolging, structuur
16	discretio, -onis	onderscheid, wijze van onderscheiden
	belua	beest
	quippe	immers
	ritus	levenswijze, gewoonte
17	venter, -tris	buik, maag
	esuries, -iei	honger
	habēre certum	zeker weten
18	constat	<i>van dit woord hangt een NCI-constructie af</i>
	contribuere + dat.	toekennen aan
	contributum	<i>vul aan: esse</i>

O opdrachten

- Op welke manieren laat Theoderik doorschemeren dat het uurwerk een uitzonderlijk cadeau is? Haal je antwoord uit de eerste alinea.
- In r. 11 zet Theoderik nadrukkelijk *bonis nostris* en *vestra gratia* naast elkaar. Wat wil hij hiermee suggereren? En met welke cultuur identificeert Theoderik zich?
- In de slotregels, vanaf *discat* (r. 12), maakt Theoderik onderscheid tussen twee manieren van leven. Wat is, volgens hem, het verschil tussen beide?
- 4a. Heb jij weleens een cadeau gekregen waarover je gemengde gevoelens had?

- 4b. Probeer je nu eens in te leven in Gundibad. Hoe zou hij reageren op Theoderiks brief? En zou hij blij zijn met het cadeau?
5. Hoe zou je, op grond van deze brief, de verstandhouding tussen beide koningen karakteriseren?

Vertaling

Koning Theoderik aan Gundibad, koning van de Bourgondiërs.

Geschenken waarvan vaststaat dat er grote moeite voor gedaan is om ze te bemachtigen, moet men verwelkomen, want wat een verlangen kan vervullen, is niet onbeduidend. Het doel van bepaalde kostbare dingen is immers slechts dit, dat degene die ernaar verlangt vervulling deelachtig wordt. Daarom groet ik u, bij monde van de bringers van deze brief, de heren X en Y,² met gebruikelijke welwillendheid en heb ik gemeend u in uw intellect een plezier te doen door u dit speciaal voor u vervaardigde uurwerk te doen toekomen, samen met degenen die het kunnen installeren. In het ene gedeelte lijkt al het menselijk vernuft te zijn samengebald, daar men ziet hoe dit de ruimte van de gehele hemel doorkruist; aan het andere kan zonder zon de zonnebaan afgemeten worden en begrenst druppelend water de afstanden tussen de uren.

Zo hebt u, hoop ik, in uw eigen land wat u eens in de stad Rome hebt gezien. Het is passend dat uwe genade kan genieten van het goede dat wij bezitten, daar wij ook door familiebetrekkingen aan elkaar zijn gelieerd. Moge onder uw bewind Bourgondië leren oog te krijgen voor de verfijndste zaken en bewondering op te brengen voor de vindingen van het voorgeslacht. Door uw voorbeeld legt uw volk zijn traditionele levenswijze af, en door op te kijken naar het intellect van zijn vorst verlangt het terecht naar wat wijzen gemaakt hebben. Laat men tijdsspannen afbakenen voor de handelingen die men verricht, laat men zo adequaat mogelijk vaststellen wanneer uren beginnen en eindigen. De voortgang van het leven is een chaos indien men dergelijke grenzen niet met nauwkeurigheid weet te onderscheiden. Het is immers eigen aan dieren om op grond van hun hongerige maag te bepalen hoe laat het is en geen zekerheid te hebben over iets wat duidelijk aan het mensenleven is voorbehouden.

² In het Latijn staat er *illum et illum* ('deze en deze'): blijkbaar moesten de namen van de boden later nog ingevuld worden, en lezen we hier niet de versie die werkelijk verzonden is. In de tekst voor de leerlingen zijn deze drie woorden weggelaten.

Appendix: uren en uurwerken in de Oudheid

door Sofie Remijnsen

De Grieken en zeer snel daarna ook de Romeinen gebruikten uurwerken vanaf omstreeks 300 v.Chr.³ Deze instrumenten meten de tijd anders dan moderne klokken: de dag (van zonsopgang tot zonsondergang) en de nacht (van zonsondergang tot zonsopgang) waren beide verdeeld in twaalf uren. Men begon in de ochtend en in de avond te tellen bij één, dus 'het zesde uur van de dag' betekent hetzelfde als 'twaalf uur 's middags' bij ons. Wij omschrijven deze antieke uren vandaag als *seizoenaal*, omdat hun duur afhing van het seizoen: een daguur was in de zomer beduidend langer dan in de winter, en bij de nachturen was dit juist omgekeerd. De precieze lengte was bovendien afhankelijk van hoe noordelijk of zuidelijk men zich precies bevond (want hoe verder van de evenaar, hoe groter het verschil tussen dag en nacht). Dit lijkt misschien onhandig, maar men gebruikte antieke uren en uurwerken in de regel niet om de duur van een activiteit te meten, maar enkel om te kijken hoe laat het was.

Voor het maken van een goed antiek uurwerk was behoorlijk wat technische kennis nodig. Een klok die de tijd in Theoderiks paleis in Ravenna correct aangaf, deed dat namelijk niet in het paleis van Gundibad. De positie van de *gnomon* (het stokje dat de schaduw werpt) van een zonnewijzer moet aangepast worden aan de breedtegraad. Als de hele opstelling correct was, konden niet alleen de uren, maar ook de datum van de zonnewendes en equinoxen correct afgelezen worden van speciaal hiervoor toegevoegde lijnen op het instrument. Een goede waterklok vergde nog meer vernuft: ofwel moest de druk op het water naar gelang de tijd van het jaar aangepast worden, ofwel moest er voor elke maand van het jaar een aparte schaal voorzien worden, ook hier aangepast aan de breedtegraad.

De vraag is voor wie deze technische hoogstandjes nodig waren. Niet iedereen had er behoefte aan te weten hoe laat het was: een gewone boer of arbeider stond op als de zon opkwam en ging aan het werk tot de zon opnieuw laag aan de hemel stond. Het artificiële leven volgens de klok was vooral een stedelijk en een elitair fenomeen. Zonnewijzers zijn dan ook veelal teruggevonden in stedelijke contexten en in luxueuze villa's.⁴ In het leven van de rijke stedeling was een zekere stiptheid blijkbaar wel van belang. Sommige Romeinse badhuizen hadden bijvoorbeeld aparte openingstijden voor mannen en vrouwen, en feestelijke diners begonnen gewoonlijk op het

3 Remijnsen (2021: 1-4 en 21-22).

4 Bonnin (2015: 197-219).

negende uur (rond drie uur 's middags, als men uitgaat van een zonsopgang en zonsondergang om zes uur 's ochtends en 's avonds).⁵ De opkomst van kloosters in de Late Oudheid creëerde een nieuwe context waarin geleefd werd volgens het ritme van de klok: de in gemeenschap levende monniken hielden zich immers aan vaste gebedstijden.⁶ Maar het waren de traditionele associaties met technisch vernuft en een elitaire (en dus, in de ogen van Cassiodorus, beschaafde) levensstijl die verklaren waarom in dit geval een uurwerk gekozen werd als diplomatiek geschenk.

Bibliografie

- Bonnin, J. 2015. *La mesure du temps dans l'antiquité*, Parijs.
- Laurence, R. 1994. 'The Temporal Logic of Space', in R. Laurence, *Roman Pompeii. Space and society*, Londen/New York, 122-132.
- Remijnsen, S. 2021. 'Living by the Clock. The introduction of clock time in the Greek world', *Klio* 103, 1-29.
- Zerubavel, E. 1981. *Hidden Rhythms. Schedules and calendars in social life*, Berkeley.

Het lesmateriaal is te downloaden onder **Bijlage bij Lampas 55.3** op: aup-online.com/archief-lampas.

5 Voor gescheiden openingsuren bij badhuizen, zie bijvoorbeeld het opschrift *CIL* II 5181, I, 20-21. Er zijn veel bronnen voor het negende uur, maar het meest uit het leven gegrepen zijn de uitnodigingen op papyrus, bijvoorbeeld P.Coll.Youtie 52. Voor een meer systematische discussie van dergelijke tijdsindicaties, zie Laurence (1994).

6 Zie bijvoorbeeld Zerubavel (1981: 33-40) voor een korte introductie op de grote historische invloed van het Benedictijnse *horarium*.